

18. YÜZYILDA BURSA'DA PARA VAKIFLARI ve KREDİ İŞLEMLERİ

Dr. Cafer ÇİFTÇİ*

ÖZET

Bursa şer'îye sicillerinde yer alan vakıf muhasebe kayıtlarının incelenmesi sonrasında oluşturulan bu çalışma, para vakıflarının oluşumu ve işleyişi hakkında bilgiler sunmaktadır. Bir işletim sistemi olarak para vakıfları; vakfın kuruluş amaçlarını gerçekleştirmek için gelir elde etmek, önemli bir finansman kaynağı olarak nakit ve kredi ihtiyacını hukuksal bir ortamda karşılamak ve verdikleri krediler ile girişimcilik ve üretime sermaye sağlamak gibi önemli işlevleri yerine getirmektedirler. Vakıf paralarının idâresi bir mütevellînin elinde bulunmakta, Bursa kadısının genel gözetimi altında çalışan mütevellî, vakıftan borç almak isteyenlerin gerekli teminata sahip olmaları durumunda kredi vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Bursa, kredi, Osmanlı, para vakfı, şer'îye sicilleri.

ABSTRACT

This work is focused mainly on cash waqfs after examing accountancy records of waqfs which is listed in the judicial registers of Bursa. Cash waqfs are established to supply regular income for the pious foundations and to supply cash for the people who is in need of financial support. The works of these waqfs are under supervising of a group of people and the head of this group is judge of Bursa.

Key Words: Bursa, credit, Ottoman, cash waqf, judge registers.

1. Osmanlı Devletinde Para Vakıflarının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Nazariyeler

Para vakıfları 15. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı mahkemeleri tarafından tasdik edilen, 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise, Anadolu ve Balkanlarda önemli ölçüde gelişen kurumlardır (Barkan-Ayverdi, 1970:XXXI). Osmanlı'da para vakfının şu ana kadar tespit edilen en erken varlığına ait örnek,

* *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.*

Edirne'de 1423 yılında Yağcı Hacı Muslihuddin tarafından 10.000 akçenin işletilmek üzere vakfedilmesidir (Mandaville, 1979:290). Fatih Sultan Mehmed tarafından 24.000 altının vakfedilmesi ve bu paranın geliri ile yeniçeri ocakları için alınan etlerin bedellerinin bir kısmının karşılanması ise, Osmanlı sultanlarının para vakfı kurmalarının ilk örneğini oluşturmaktadır (Uzunçarşılı, 1988:254). Bu durumun bir başka benzer şekli de, daha sonraları diğer padişahlar ve vezirler tarafından başkent kasaplarına fon sağlamak amacıyla oluşturulan para vakıflarıdır (Faroqi, 1994:286).

16. yüzyıldan başlayarak Osmanlı sahasında nüfusun giderek artış göstermesi ve köyler ile kentler arasındaki iktisadî ilişkilerin büyümesiyle, para kullanımı büyük bir hız kazanmıştır (Erder, 1975:284-301). Artan nüfus yoğunluğu ile birlikte giderek büyüyen mübadele ağları ve işlem hacmi, işlemlerin daha sık ve daha küçük miktarlarda yapılmasına yol açmış, bunun sonucunda insanların nakit tutma talebi düşerek paranın tedavül hızı artmıştır (Pamuk, 1999:127). 16. yüzyıldan itibaren para vakıflarının Osmanlı sahasında önemli hale gelmesi ve orta ölçekli mevcut kredi ilişkilerinin hızlanması, bu düşünceye bağlı olarak açıklanabilir.

Vakıf; bir kimsenin Allah'a yakın olmak ve hayır işlemek amacıyla, menkul ve gayri menkul mülk ve emlakini, dinî ve içtimâî bir gayeye ebedî olarak tahsis etmesi ve bu durumu hukukî bir akid ile belirtmesi şeklinde tarif edilebilir (Barnes, 1987; Yediyıldız, 1986:154). Vakıf kelimesi, menkul ve gayri menkul malları ifâde eden bir anlamda kullanıldığında iki kısımda ele alınabilir. Birincisi, bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır ve kamu yararına iş gören hayır kurumları olarak adlandırılır. Bu guruba câmi, medrese, mektep, imâret, zâviye, köprü ve çeşme gibi yapılar girer (Yediyıldız, 1989). İkincisi ise, bu kurumların işlemlerini temin eden binâ, arâzi ve nakit para gibi gelir kaynaklarının oluşturduğu vakıflardır ve *asl-ı vakf* olarak adlandırılır. Bu iki kısım vakıf modeli göz önüne alındığında, para vakıfları ikinci grupta yer almaktadır.

Para vakıflarının büyük bir bölümü, vakıf binâlarının bakımını ve tamerini finanse eden, bu birimlerde çalışan personelin ücret ve maaşlarını ödeyen, mahalle ve köylerde çeşitli kamusal işlerin yürütülmesini sağlayan ve esnafın mühimmât giderlerini karşılayan kurumlar olarak gözükmektedirler (Aslan, 1998; Ergenç, 1977; Özdemir, 1990). Ancak bu işleri, sermâyesinde gayri menkul bulunduran ve bu gayri menkullerden elde ettiği kira geliri ile yapmakta olan vakıflar da vardır. Dolayısıyla para vakfı ifâdesi, aslında sermâyesini para yönüyle oluşturmayı tercih etmiş vakfın işletim sisteminin adıdır. Amaçları ve kurucuları açısından bakıldığında vakıflar; selâtin vakıfları, avârız vakıfları, hırfet vakıfları gibi adlarla anılırlar. Eğer bu vakıfların sermâyesi yalnız paradan meydana geliyorsa, hepsi para vakfı olarak nitelendirilirler. Neticede para vakfı ifâdesi, bir vakıf işletim sistemi olarak algılanmalıdır ve vakfın sermâye tipini göstermektedir. Amaçları ve kurucuları açısından selâtin vakıfları, avârız

vakıfları, hırfet vakıfları gibi kurumlar, araç ve sermâye yönünden, para vakfı özelliği gösterebilirler. 17. yüzyıl ve sonrasındaki dönemlerde Bursa'daki asl-ı vakf tarzındaki vakıfların büyük bir kısmı, araç ve sermâye yönünden para vakfı, amaç ve fonksiyonel yönden avâız vakfı özelliği göstermektedir. Başlangıçta amaç araçtan daha önemli iken, sonraki yüzyıllarda ekonominin tamamen nakde dönmesi ile, Bursa'daki vakıfların ekonomik işlevleri, sosyal işlevlerinin önüne geçmiş gibi gözükmektedir.

Araştırmacıların birçoğu, inceledikleri para vakıflarını sermâye dağıtım aracı olarak nitelendirirler ve bu işlevi para vakıflarının oluşturulmasının başlıca amacı olarak gösterirler. Oysa asıl amaç, vakıf yolu ile oluşturulan sermâyenin işletilmesi ile vakıf kurucusu tarafından belirlenmiş harcama alanlarına gelir elde etmek düşüncesidir. Bu noktanın dikkate alınmasından sonra, sermayesinde para bulunduran vakıfların, amaçlarına ulaşabilmek için sermâyelerini işletmesi ile; önemli bir finansman kaynağı olarak nakit ve kredi ihtiyacını hukuksal bir ortamda karşıladıkları, toplumun ve ticâretin değişik kesimlerinde görülen para darlığını giderdikleri, yüksek fâiz oranlarıyla tefecilik yapanların elinden halkı kurtardıkları ve verdikleri krediler ile az da olsa girişimcilik ve üretime sermâye sağladıkları belirtilebilir.

Para vakfı ifâdesinin doğru algılanabilmesi ile ilgili açıklamalardan sonra, konunun içeriği gereği, menkulün vakfedilmesi hakkında İslâm hukukçuları ve mezhep imamlarının arasında geçen tartışmalar kısaca ele alınabilir. Vakıf paralarının işletilmesinde uygulanan *mu'âmele-i şer'îye usûlünün* fâiz uygulamasına benzerliğinden dolayı, elde edilen gelirin meşruluğu müctehid imâmlar ve Osmanlı ulemâsı arasında büyük tartışmalara yol açmış, konu ile ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. Ayrıca para vakıflarının zaman içerisinde süreklilik göstermeyeceği düşüncesi bu tartışmaları daha da arttırmıştır (Şimşek, 1985).

Osmanlı döneminde paranın vakfı konusundaki ilk tartışmalar, 1537 yılında Anadolu kazaskeri olan Çivizâde ile Rumeli kazaskeri olan Ebûssuûd Efendi arasında başlamıştır. 1545 yılında şeyhü'l-islâmlık makamına Ebûssuûd Efendi getirildiğinde, Çivizâde ise Rumeli kazaskerliğine görevlendirilmiştir. Bu andan itibaren iki devlet adamı arasındaki para vakıfları ile ilgili tartışma daha da artmıştır. Ebûssuûd Efendi, konu ile ilgili *Risâle fî Vakfî'l-Menkul ve'n-Nukûd* adlı bir eser hazırlamış ve para vakfına yönelik hukukî esasları burada ortaya koymuştur (Peçevi, 1999:57). Eserinde para vakıflarının diğer gayri menkul vakıflar gibi bedfî olabileceğini ve uzun süre gücünü kaybetmeyeceğini ileri sürmüştür. Bu durum karşısında Ebûssuûd Efendi'nin risalesine bir reddiye hazırlayan Rumeli kazaskeri Çivizâde, bu reddiyeyi padişaha arz ederek para vakıflarının yasaklanmasını sağlamıştır. Reddiye içerisinde para vakıflarının yasaklanmasının gerekçeleri arasında en önemlisi, muâmele-i şer'îye uygulamasının yaygınlığı ve bununla ribâ kapısının açılacağı düşüncesidir. Böylece 15. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda yasal karşılığı olmayan

bir yere sahip olan para vakıfları, 16. yüzyılda sayılarının artması ve vakıf sistemleri üzerinde gücünün büyümesi nedeniyle, kısa bir süre de olsa Çivizâde'nin girişimleri ile padişah tarafından yasaklanmıştır (Çizakça, 1995:316).

Osmanlı ulemâsı, yasaklamalara rağmen para vakıflarının sahih olduğunu hazırladıkları fetvâlarla dile getirmişlerdir. Tartışmalar, Çivizâde'nin 1547 yılında ölümüne kadar devam etmiş ve Ebûssuûd Efendi'nin fetvâları doğrultusunda para vakıfları 1548 tarihli bir fermanla serbest hale gelmiştir. Para vakıflarının ortadan kaldırılması durumunda birçok sosyal hizmetin aksayacağı tespit edildiğinden, çıkarılan ferman ile yasaklamalar kaldırılmıştır. Ancak vakfın tescîli ve muâmelelerin hangi oranda yapılacağı ferman ile sınırlandırılmıştır (Özcan, 1998:109). Neticede bu ferman Ebûssuûd Efendi'nin fetvâları doğrultusunda hazırlanarak tartışmalara son noktayı koymuştur.

Ebûssuûd Efendi ile Çivizâde arasındaki tartışmalar diğer ulemâ grupları içerisinde de ayrımlara neden olmuştur. Çivizâde'nin para vakıfları ile ilgili olumsuz görüşlerine tepki veren en ünlü âlimler, Halvetiye tarikatına mensup Sofyalı Şeyh Bâlf Efendi ve Ebûssuûd Efendi'den bir süre önce şeyhülislâmlık yapan Fenârizâde Muhyiddin Efendi'dir (Keskiöğlü, 1971). Para vakıflarının câiz olmadığı yönünde tartışmalara Çivizâde'nin yanında destek veren en ünlü âlim ise, İmâm Birgivi Mehmed Efendi'dir (Özcan, 2003:45).

Bir kısım ulemânın aksini iddia etmesine rağmen, Şeyhülislâm Ebûssuûd Efendi, menkul vakıfların diğer gayri menkul vakıflar gibi ebedî olabileceğini ileri sürmüştür. Bu dönemde ortaya çıkan tartışmalar, gelecek zamanın menkul vakıfları üzerinde ne getireceği hakkındaki şüphelerle oluşmuştur. Ancak yapılan çalışmalar sonucu incelenen vakıf muhasebe kayıtlarında tespit edilen uzun ömürlü para vakıfları ile, nakit vakıfların sürekliliği üzerine düşünülen olumsuz fikirlerin gereksiz olduğu görülmektedir. 1154 adet birbirinden farklı vakıf kaydı üzerinde yapılan incelemede, Bursa'da yüz yılın üstünde yaşayan vakıf sayısı 278 adet çıkmıştır. Bu noktada devamlılık gösteren 278 adet vakfın kaçının sermâyesinin paradan veya gayri menkulden oluştuğu belirtilmesi gerekmektedir. 278 (%100) adet vakıf, sermâyeleri açısından değerlendirildiğinde; 21 (%7,5) adet vakfın sermâyesi gayri menkulden, 58 (%21) adet vakfın sermâyesi paradan ve gayri menkulden ve 199 (%71,5) adet vakfın sermâyesi ise sadece paradan oluşmaktadır. Bu rakamlara ve yüzdeler oranlara bakılırsa, yüzyılın üzerinde yaşayan vakıfların büyük bir kısmının sermâyesi paraya dayanmaktadır (Çiftçi, 2001:71).

2. Para Vakıflarının Oluşumu, İdaresi ve Denetimi

Diğer vakıflarda olduğu gibi para vakıfları da, vakfettiği mülkiyetine ve vakıf yapma salâhiyetine sahip, âkıl, bâliğ ve hür olma niteliklerini taşıyan fertler tarafından oluşturulabilmektedir. Bu özelliklere sahip bir insan, oluşturacağı vakıfla ilgili şartlarını belirledikten sonra vakfiyesini hazırlayarak

mütevellîye teslim etmektedir (BŞS., B-208, 95a-b). Ardından da kadıya giderek vakıf kurmak için müracaatta bulunmaktadır. Vakfiyelerde, vakfın kuruluş amacı ve vâkıfın şartları ayrıntılı olarak belirtilmektedir. Kadı, vakfın kurulmasında aranan şartların olup olmadığını araştırdıktan sonra olumlu yönde karar verirse, vakıf kurucusu, mütevellî ile birlikte kadı huzuruna çıkarak vakfiye içerisinde belirtilen şartların hepsini ikrar etmekte ve mütevellî de onu tasdik etmektedir (Yediyıldız, 2003:4). Vâkıfın takrirleri genellikle, vakfın mahiyetini, vakfın devamı için tahsis olunan para miktarını, vakfın nasıl idâre olunacağını, vakfın gelirlerinin nerelere ve ne şekilde sarf edileceğini, kimlerin mütevellî olacağını ve görevlilerin ücretlerinin hangi miktarda ödeneceğini içine almaktadır. Vâkıfın bu durumları belirtmesinden sonra, kadı vakfın sahilliğine ve vakfiyedeki şartların doğruluğuna karar verirse, müctehid imâmların kavlini tercih ile vakfın sıhhat ve lüzumuna, mütevellînin göreve getirilmesine hükmetmektedir. Bu şekilde vakfiye tescil edilerek sicile kayıt olunduktan sonra, kadı tarafından üzeri mühürlenerek ilgililere verilmektedir (Gökbilgin, 1977:92). Vakfiyenin tescilinde bazı şahıslar da kadının hükmüne şahitlik etmektedirler. Toplumun önde gelen ve güvenilir kişileri olarak kabul gören bu şahitler, hukukî işlemlerin kayda geçildiği belgelerin sonlarında *şühûdü'l-hâl* olarak unvanları ile birlikte yazılmaktadır.

Vakfın oluşturulmasından sonra, vakıf paralarının idâresi bir mütevellî tarafından yapılmaktadır. Mütevellî; vakıf işlerinin vakfiye şartları ve şer'î hükümler çerçevesinde idâre edilmesinde görevli olan kişidir. Vakıfta çalıştırılan personelin maaşlarının ödenmesi, harcama alanlarına para aktarılması ve vakıf paralarından borç verme ve borçları tahsil etme gibi işlemler mütevellî kontrolünde yürütülmektedir. Özellikle sermayeyi işleterek vakfa kazanç sağlamak asıl amaç olduğundan, mütevellî vakıf paralarının borç olarak verilmesinde dikkatli davranmakta ve borç almak isteyenlerin gerekli teminata sahip olmaları durumunda kredi vermektedir (Öztürk, 1995:139). Eğer bir şahsa verilen borç para geri tahsil edilemezse, ilgili hukukî işleri başlatmak ve takip etmek de mütevellînin görevidir. Mütevellî yerine getirdiği görev karşılığında, vakfiyede kendisine tahsis edilen ücreti almakta ve *kayd-ı hayat şartıyla* vazîfesine devam edebilmektedir. Ancak bu kişi vazîfesini kötüye kullandığında, görevinden alınabilmekte ya da kendi isteği ile görevinden çekilebilmektedir. Küçük vakıflarda mütevellî vakfın bütün işlerini tek başına yaparken, orta ve büyük ölçekteki vakıflarda mütevellînin kâtib ve câbî gibi yardımcıları bulunmaktadır.

İdarî ve iktisadî açıdan devlete karşı özerkliği olan vakıflar, kadıların gözetimi ve denetimi altında bulunduğundan, vakıf mütevellîleri Bursa kadısının kontrolü altında çalışmaktadırlar. Kadı mütevellînin yönetimi üzerinde sürekli olarak denetim yapmakta, vakıf hesaplarının incelenmesini isteyebilmekte, gelirlerin vakfiye şartlarına uygun olarak harcanıp

harcanmadığını araştırabilmektedir. Bu açıdan bir vakfa nâzır tayîn edilsin veya edilmesin, kadı bu vakıf üzerinde genel denetim yetkisine sahiptir.

3. Para Vakıflarının Sermâyeleri, İşletimleri ve Borç İşlemleri

Para vakıflarına ait kayıtlarda, vakfedilen paralar veya sermâye *asl-ı mâl* ifâdesiyle anılmaktadır. Asl-ı mâl'ın muhafazası, vakıf kurucusunun amacını ebedî olarak gerçekleştirmek için son derece önemlidir. Bu sebeple vakıf kurucuları sermâyenin muhafazası için, özellikle borç verme işlemleri ile ilgili önemli tedbirler almışlardır. Vakıf sermâyesiyle yapılan muâmelelerin vakıf yönetimi ve denetimi tarafından kontrol altında tutulması, muhasebe kayıtlarının düzenli ve periyodik olarak kaydedilmesi, borç işlemlerinin kefil ve rehin gibi teminatlar altına alınarak kadı defterlerine işlenmesi, bu tedbirlerin en önemlileridir.

1795 senesine ait 230 adet para vakfı muhasebe kaydı üzerinde yapılan incelemede, Bursa'da para vakıflarının toplam 34.484.460 akçalık sermâyeleri bulunmaktadır. Bu rakama göre vakıf başına ortalama 150.000 akçaya yakın bir sermâye düşmektedir. Aynı yıl içerisinde en yüksek sermâyeye sahip vakıf ise, Şeyh Ali Efendi tarafından oluşturulmuştur ve sermâyesi 1.604.340 akçadır (BŞS., B-245, 38a). Vakıflar her yıl bu sermâyelerini başkalarının vakfa para aktarması, ya da vakfın harcamalarından geriye kalan gelir fazlasının *asl-ı mâla* ilave edilmesi ile arttırmaya çalışmaktadırlar.

16. yüzyılda Bursa'daki vakıfların sermâyelerinin büyük bir kısmını gayri menkuller oluştururken, 18. yüzyılda bu vakıfların büyük bir kısmının sermâyeleri paraya dayanmaktadır. Bu değişim, vakfa gelir sağlayan gayri menkullerin yıllar geçtikçe harap olması ve bu durumun vakıflar üzerinde büyük yük oluşturması nedeniyledir. Oysa vakıf sermâyelerinin paralarla oluşturulması zahmetsiz ve masrafsız bir iştir. Ayrıca devlet ekonomisinin kötüye gitmesi sonucu, toplumdaki iktisadî refah seviyesinin düşmesi ve ortaya çıkan nakit sıkıntısının kredilerle karşılanması, para vakıflarının oluşumunu hızlandırmıştır. Dolayısıyla 18. yüzyıldan itibaren ekonominin tamamen nakde dönmesi ile, vakıfların ekonomik işlevlerinin, sosyal işlevlerinin önüne geçtiği rahatlıkla söylenebilir.

Kıymetli maden olarak miktar ve ayarı sabit kalacak sağlam bir paranın, zamanla harap ve tamire muhtaç olabilecek binâlara oranla vakfedilmesi daha elverişli bulunmaktadır. Bu nedenle, vakıfların yaygınlaşmaya başlamasından bir süre sonra, sermâyelerinin ağırlıklı olarak nakde dönüştürüldüğü görülmektedir. Ancak alınan tedbirlere rağmen, yaşanan büyük ekonomik kriz dönemlerinde vakıflara ait sermâyelerde büyük miktarda düşüşler meydana gelebilmektedir (İnalçık-Quataert, 1994:460).

Paranın zamanla kıymetini kaybetmesi tehlikesine karşı, zamanında kullanılan paranın isim ve ayarı ne olursa olsun, borç verme işlemlerinin kıymet

ve ayarı, hiç değişmeyecek farz edilen sağlam bir para üzerinden yapılmaktadır. Bu şartın birçok vakfiye içerisinde yer alması, zamanla paranın ayarının bozulması neticesinde, borçların ödeme şeklinde birçok ihtilâf ortaya çıkarmaktadır. Kayıymzâde Mehmed Çelebi vakfının mütevellîsi ile, bu vakıftan kredi alan *Piyâle bin Abdullah* arasında, akçanın kıymetindeki değişim nedeniyle çıkan bir ihtilaf, bu konuya güzel bir örnektir (BŞS., B-154, 8b).

Bursa'daki para vakıfları muhasebe kayıtlarında, *asl-ı mâl* ile yıllık murâbaha arasındaki oranların sabit olduğu görüldüğünden, sermâyenin işletilmesinde uygulanan yöntemin *muâmele-i şer'îye* olduğu söylenebilir (Gözübenli, 1994). Fâiz yasağını aşmak amacıyla uygulanan bu yöntemde bir hile söz konusu olsa da, muâmele işlemlerinin kadıya tescil ettirilmesi ve murâbaha oranlarının belirli bir seviyeyi geçirilmemesi ile, yapılan işlemler şer'î ölçüler içine alınmaktadır (Çağatay, 1971; Döndüren, 1991:31). Borç işlemleri ile ilgili bu bilgiler, kadı huzurunda tescil edilen *idâne hücceti* adlı belgelere kaydedilmektedir. (Kurt, 1996:74). Sermâye muâmele-i şer'îye ile işletildikten sonra elde edilen gelirler, vakıfların kuruluş amacını gerçekleştirmek için yapılan harcamalara aktarılmakta, vakıfların idâresi ve diğer işlerinin yürütülmesi için görevli olan kişilerin ücretleri bu paralardan sağlanmaktadır.

Muâmele-i şer'îye usulünde *bey-i bi'l-istiğlâl* yöntemi uygulanabilmektedir. Paraya ihtiyacı olan kişi dükkân ve menzil gibi varlıklardan oluşan kendi gayri menkulünü, borç alacağı vakfa, kendisine tekrar kiralaması şartıyla satmaktadır. Borçlu kişi sattığı mülkün parasıyla nakit ihtiyacını giderirken, vakfa belirlenen miktarda kira ödeyerek bu mülkün kullanım hakkını da devam ettirmektedir. Ödenen kira miktarı alınan borcun fâizini karşılamakta ve taraflar arasında belirlenen süre sonunda, borçlu vakfa sattığı gayri menkulü geri almaktadır. Bursa'da Kademeri mahallesi avâriz vakfından, Elmalık mahallesi sakinlerinden *Osman bin Yusuf* bu yöntemle kredi almıştır. Osman'ın aldığı 190 guruşluk kredi karşılığında, kendisine ait menzil ve bağını bu yöntemle vakfa rehin verdiği görülmektedir (BŞS., B-97, 3a).

Muâmele usulünde dikkat edilmesi gereken nokta, yapılan işlemin *kadın*ın tescîli ile şer'î hale getirilmesi ve murâbaha oranının tespittir. Şer'î muâmele olmayan bir kredi işleminde borçludan ribh istenememektedir. Bursa'da kurulan para vakıflarının kredi işlemlerine bakıldığında, muâmele oranlarının %10 ile %15 arasında uygulandığı görülmektedir.

Para vakfı kurucuları, vakıf sermâyelerinin işletilmesi ile ilgili olarak vakfiyelerinde, *rehn-i kavî ve kefil-i melî yahud ikisinden biri ile onu on bir buçuk hisâbı ile muâmele-i şer'îye ve murâbaha-i mer'îye ile bâ-yed-i mütevellî beher sene alâ vechi'l-helâl istirbah ve istiğlâl oluna ifâdelerini bulundurmaktadırlar* (BŞS., B-208, 95a-b). Bu cümle ile vakfedilen paranın,

senelik %15 kâr ile ihtiyaç sahiplerine kredi olarak verilebileceği ifade edilmektedir. Vakfiyeler içerisinde geçen *onu on bir buçuk hisâbı ile muâmele-i şer'îye ve murâbaha-i mer'îye ile istirbah ve istiğlâl oluna* şeklindeki ifadeler muâmelelerin usulünü ve oranlarını belirten cümlelerdir (BŞS., B-18, 4b). Bu cümleler içerisinde geçen *onu on bir hisâbı* ifâdesi %10'luk, *onu on bir ve sümün hisâbı* ifâdesi %11,25'lik, *onu on bir ve rub'u hisâbı* ifâdesi %12,5'lik ve *onu on bir buçuk hisâbı* ifâdesi ise %15'lik muâmele oranının uygulanmasını belirtmektedir.

Vakfiyeler içerisinde, borç alacak şahıslardan *rehn-i kavî ve kefil-i melî* istenmesi şart koşulmaktadır. Bu ifadeler para vakfından borç alacak kişiden, kredi için verilen para karşılığında varlıklı olan birisinin kefil olarak istenmesi, ayrıca borcu karşılayacak değerinde kendi malı olan gayri menkul ya da değerli eşyalarını rehin olarak göstermesinin istenmesi anlamına gelmektedir. Vakıflar tarafından ihtiyaç sahiplerine verilen kredilerin geri toplanması sorunu, mahkemelere sıkça gelen davalar arasındadır (Oğuzoğlu, 1999:76). Vakıf tarafından borç verilen alacakların tahsîli mütevellî, kâtip ve câbî gibi vakıf görevlileri tarafından gerçekleştirilmektedir. Ancak vakıf paralarının borç olarak verilmesi ve geri tahsîl edilmesinde ilgili hukukî işleri başlatmak ve takip etmekte, mütevellî en yetkili şahıstır. Vakfa borçlu olan bir şahsın ölmesi durumunda, vakıf yönetimi tahsîlatı ölen kişinin terekesinden talep etmektedir (Ongan, 1974:29). Uygulamada genellikle bir yıl vade ile işlem yapıldığı görülmektedir. Ancak vadesi dolan vakıf paralarının toplanması sırasında, muâmelenin yenilenmesi adıyla bir uygulama da yapılabilmektedir. Kredi olarak verilen borçlar muâmelenin yenilenmesi ile, yıllık rıbhı her yıl ödenmek suretiyle uzun bir zaman dilimini aşan süreyle borçlunun zimmetinde kalmaktadır.

Vakıf görevlileri vâde sonunda borçlu olan kişiden tahsîlatı yapamadıkları durumlarda, durumu mahkemeye intikal ettirerek verilen meblağı kefilinden istemektedirler veya rehin alınan mülkün satışı ile tahsîlatı gerçekleştirmektedirler. Kefilden borcun tahsîlinde özellikle mahkemelerde bulunan muhızrlar görev yapmaktadırlar. Kefilden tahsîlatın yapıldığı durumlarda yıllık rıbh miktarı alınarak, muâmelenin yenilenmesi de söz konusudur. Kefil olan şahıs, ödediği miktarı kefil olduğu asıl borçludan mahkeme yoluyla talep edebilmektedir. Rehlin alınan mülkün satışı yoluyla verilen kredi meblağının karşılanması durumunda, rehin alınan mülk müzâyede usulüyle en yüksek meblağı veren kişiye satılmaktadır.

Borç işlemleri ile ilgili bilgilerin, kadı huzurunda tescil edilen idâne hücceti adlı belgelere kaydedilmesinin yanı sıra, borcun ödenmesi sonrasında da durumun kadı huzurunda tekrar tasdik edilmesi söz konusudur. Örneğin Kâtip Mehmed Çelebi vakfının mütevellîsi, vakfın sermayesinden *muâmele-i şer'îye* yoluyla 2000 akça borç verdiği Maksud bin Abdullah'tan, paranın murâbahası

ile birlikte tamamını aldığını ve *borçlunun vakfa bir akça bile borcu kalmadığını* kadı huzurunda *ikrâr ve i'tirâf* etmektedir (BŞS., B-97, 3a).

4. Para Vakıflarından Kredi Kullananlar

18. yüzyıla ait vakıf muhasebe defterleri, meslek gruplarına göre kredi kullanan şahısların unvanlarını, oturdukları mahalleleri ya da köyleri ve aldıkları kredi miktarlarını gösteren zengin bilgiler sunmaktadırlar. Bu bölüm başlığı altında, Bursa kadı sicillerinde bulunan ve 18. yüzyılın ikinci yarısına ait 1775-1776 tarihli vakıf muhasebe defteri içerisindeki zimem kayıtları değerlendirmeye alınmaktadır. Defterdeki 5887 adet zimem kaydı gözden geçirilerek, kredi kullanan şahısların unvanlarına göre sınıflandırılması ve kullandıkları kredi miktarları ortaya çıkarılmıştır. Defter içerisinde kayıtlı para vakıflarından yararlanan şahıslar; askerîler, esnaf olanlar, kadınlar, gayrimüslimler ve köylüler şeklinde tasnif edilerek değerlendirmeye alınmaktadır. Bu şekildeki bir inceleme sonucunda, 18. yüzyılda Bursa'nın mahalleleri ve köylerindeki kredi kullanan insanların toplumun hangi kesiminden olduğu ve ne tür amaçlarla kredi kullandıkları tespit edilmeye çalışılmaktadır.

4.1. Askerîler

Kayıtlarda incelemeye alınan ilk topluluk, askerî kökenli kişilerden oluşmaktadır. Askerîler, padişahant aldıkları berât ile bir iş için vazîfelendirilen ve vergi muâfiyetine sahip tüm devlet görevlileridir. Askerî zümre mensupları en genel tasnif ile, *Divân-ı Hümâyun üyeleri, Ehli Örf, Ehl-i İlim, sâdât ve tarîkat erbâbı* kişilerden oluşmaktadır. Kayıtlarda, askerî zümre mensuplarının, reâyâyâ oranla önemli ölçüde kredi kullandıkları tespit edilmiştir. Kredi kullanan toplam şahıs içerisinde, askerîlerin 1775-1776 tarihinde %31 oranında payları bulunmaktadır. Alınan kredi meblağları açısından bakıldığında ise, bu oranlar %34 olarak görülmektedir. Tablo 1'de, ele alınan dönemde Bursa'daki vakıfların sermâyelerinden kredi kullanan askerî zümre mensuplarının payları gösterilmektedir.

Tablo 1: Kredi kullanan askerî zümre ve reâyânın karşılaştırılması

	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Kredi Çeken Toplam Kişiyeye Ait Veriler	5887	100	451.105,88	100	77 guruş
Askerîler	1832	31	154.981	34	85 guruş
Reâyâ	4055	69	296.124,88	66	73 guruş

Osmanlı ekonomisinin bozulmaya başladığı dönemlerde, askerî görevlilerin büyük bir kısmı eski güçlerini kaybederek, ulufesi veya tımarı ile kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayamayacak duruma gelmişlerdir. Özellikle şehirlerde yaşayan askerî zümre mensupları, bu durum karşısında başka işler edinmeye yönelmişlerdir. Bu durum askerîlerin kredilere yönelmelerinin önemli bir nedenidir. Ele alınan kayıtlarda kredi kullanan askerî unvanlı çok değişik gruplar bulunmaktadır. Bu gruplar içerisinde en çok kredi kullananlar ise; seyyid, mütevellî, beşe ve molla unvanlı şahıslardır. Tablo 2'de kredi kullanan bu askerî unvanlılara ait veriler gösterilmektedir.

Tablo 2: Kredi kullanan askerîler içerisinde belirli unvana sahip olan gruplara ait veriler

Askerîler	KİŞİ	%	GURUŞ	%
Seyyid	457	% 25	37.728,75	24
Mütevellî	380	% 21	39.894,25	26
Beşe	332	% 18	24.818,5	16
Molla	331	% 18	25.688,5	17
Diğer Askerîler	332	% 18	26.851	17
Toplam	1832	% 100	154.981	100

Askerî kökenli fertler üzerinde yapılan incelemelerde, mütevellîlerin kendi kontrolü altında bulunan vakıflardan, önemli miktarda kredi çektikleri görülmektedir. Vakıf işlerinin, vakfiye şartları ve şer'î hükümler çerçevesinde idâre edilmesinde görevli olan mütevellîler, aynı zamanda kontrolleri altında bulunan vakıf sermayelerinden kendileri için de kredi almışlardır. Bu şahısların kredi kullanmaları, vakıf yönetiminin dışında küçük çaplı ticarî işlerle uğraşmaları ya da vakıf sermayelerinden aldıkları düşük fâizli kredileri, biraz daha yüksek fâiz oranıyla ihtiyaç sahibi başka insanlara borç vermelerinden kaynaklanabilir. İncelenen dönemde mütevellîlerin aldıkları kredi miktarları, kullanılan toplam kredi miktarlarının %9'u kadardır. Mütevellîler ile ilgili olarak elde edilen sayısal veriler, 3 numaralı tabloda gösterilmektedir.

Tablo 3: Kredi kullanan mütevellîler ile ilgili sayısal değerlendirmeler

YIL	Para Vakıflarından Kullanılan Toplam Kredi Miktarı (Guruş)	Kredi Kullanan Toplam Fert	Mütevellî Tarafından Kullanılan Kredi Miktarı (Guruş)	Kredi Kullanan Mütevellînin Toplam Sayısı	Kredi miktarının %'de kaçını mütevellî alıyor	Kredi alanların %'de kaç mütevellî	Bir mütevellînin kullandığı ortalama kredi miktarı
-----	--	----------------------------	---	---	---	------------------------------------	--

							(Guruş)
1775	451.105,88	5887	39.894,25	380	8,84	6,45	105
1776							

Neticede, toplumdaki saygınlıkları nedeniyle askerîlere, para vakıflarının sermayelerinden en güvenilir borçlular olarak kredi verildiği söylenebilir. Kredi kullanan askerîlerin büyük bir kısmının, orta veya küçük ölçekli ticarî işlerle meşgul oldukları düşünülebilir. Osmanlı ekonomisinin bozulduğu dönemlerden itibaren, askerîlerin ticarî faaliyetlerle uğraşmaya başladıkları bilinen bir durumdur. Alınan kredi meblağlarına bakıldığında, rakamlar büyük bir ihtiyacı karşılamaya yönelik bir borçlanmayı göstermemektedir.

4.2. Esnaf Olanlar

Bursa'daki para vakıflarından kredi kullanan şahıslar, esnaf olanlar açısından da değerlendirilmelidir. Ele alınan seneler içerisinde, Bursa şehrinde kredi kullanan şahısların toplam sayıları ve bu sayılar içerisinde esnaf olan şahıslar ile esnaf olmayan kişilerin sayıları ve kullandıkları kredi miktarları yüzdelik oranlarla birlikte 4 numaralı tabloda şu şekildedir:

Tablo 4: Kredi kullananların toplam sayısı içerisinde esnaf olanların oranı

	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Kredi Kullananlara Ait Toplam Veriler	5887	100	451.105,88	100	77 guruş
Esnaf Olanlar	1257	21	104.786,25	23	83 guruş
Diğerleri	4630	79	346.319,63	77	75 guruş

Bursa'daki para vakıflarının sermayesinden kredi kullanan esnafa ait sayısal değerler görüldüğü gibi çok önemli bir pay oluşturmamaktadır. Esnaf gurupları içerisinde en çok kredi kullananlar, mal üretenlerdir. Bu gurubun içerisinde kredi kullananların çoğunluğunu ise, ipekli dokuma üretiminde çalışan kişiler oluşturmaktadır. Özellikle *kutnîci*, *beledîci* ve *dolabcı* gibi ipekli dokuma alanında faaliyetlerde bulunan gurupların kullandıkları kredi miktarları oldukça dikkat çekicidir. Bu durum 18. yüzyılda Bursa'da ipek sektörünün güçlüklerle de olsa hala varlığını devam ettirmesi ile açıklanabilir. Sadece *kutnîcilerin* kullandıkları kredi miktarı, mal üreten esnaf gurupları içerisinde 1775-1776 senesinde %8'lik bir orana sahiptir. Mal üreten esnaf guruplarından sonra, kredi kullanımında bulunan diğer esnaf gurupları sırayla; hizmet üreten ve alım-satım yapanlardır. 5 numaralı tabloda, kredi kullanan esnaf guruplarının sayıları, aldıkları kredi meblağları ve yüzde oranları gösterilmektedir.

Tablo 5: Kredi kullanan esnaf gurupları

KREDİ KULLANAN ESNAF GURUPLARI	1775-1776 Yılı			
	KİŞİ	%	GURUŞ	%
Mal Üretenler	856	68	72080,25	69
Hizmet Üretenler	277	22	21728	21
Alım-satım Yapanlar	124	10	10978	10
TOPLAM:	1257	100	104.786,25	100

4.3. Kadınlar

Birçok araştırmacı tarafından, Osmanlı toplumunda İslâm dininin gereği olarak kadınların ticarî işlerde bulunmadıkları, yasal haklarının sınırlı olduğu ve kamusal hayatta önemli bir yere sahip olmadıkları düşünülmüştür. Ancak bu düşüncelerin aksine, bir süre sonra araştırmacılar tarafından, Osmanlı'da kadınların toplumsal hayatta faâil oldukları ortaya çıkarılmıştır (Jennings, 1975). Tereke kayıtları üzerinde yapılan incelemelerde, ölen kadınlara ait malların sayısı küçümsenecek gibi değildir ve birçok kadının kendi evi bulunduğu görülmektedir. Kadınlar şehir ve köylerde, gayri menkullerin alım satımında ve kiralanmasında oldukça faâldirler. Kadınların vakıf dükkânları kiraladıkları, işletimini yaptıkları, para vakıflarından ve şahıslardan borç para alarak kullandıkları ile ilgili çok sayıda örnek bulunmaktadır. Para vakıfları ve şahıslar, kadınlara kredi vermede endişeli değildirler (Gerber, 1980:232). Yaptığımız incelemede, Bursalı kadınların para vakıflarından önemli miktarda kredi aldıkları görülmektedir. Oluşturulan tablolarda ortaya çıkan rakamlara bakıldığında, Bursa'da kadınların büyük bir kısmının, küçük çaplı iktisadî faaliyetler için bu paraları aldıkları düşünülebilir.

Tablo 6: Kredi kullanan kadınlar ile erkeklere ait sayısal karşılaştırmalar

	KİŞİ	%	GURUŞ	%
Kredi Kullananlara Ait Toplam Veriler	5887	100	451.105,88	100
Erkekler	4775	81	370.529,75	82
Kadınlar	1112	19	80.576,13	18

4.4. Gayrimüslimler

Osmanlı Devletinde, İslâmiyet'in dışındaki diğer dinlere mensup insanlara gayrimüslim adı verilir. Gayrimüslimlerin Osmanlı topraklarında daimi oturanlarına *zimmî*, ticâret erbâbı veya seyyah gibi belirli bir süre için bulunanlarına ise, *müste'men* denmektedir. Zimmîler, Müslümanlar gibi

evlenme, miras bırakma, mülk edinme ve vasfı tayin etme gibi haklara sahip olup, vakıf ve hayır kurumları da oluşturabilmektedirler. Para vakıflarından kredi alan gayrimüslimler, borcun geri alınması bakımından Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşamayı kabul eden zımmî statüsündeki kişilerdir. 7 numaralı tabloda, ilgili seneler içerisinde Bursa'daki para vakıflarından kredi kullanan gayrimüslim nüfusa ait veriler bulunmaktadır. Bu verilere göre, kredi çeken toplam nüfusa oranla gayrimüslim nüfusunun, belirlenen seneler içerisinde %20'lik bir paya sahip olduğu görülmektedir. Kredi kullanan 5887 kişi içerisinde 904 kişiden oluşan gayrimüslimlerin 773'ü erkek, 131'i de kadındır. Erkeklerin içerisinde 358'i esnaf kökenlidir. Gayrimüslim esnafın en çok uğraştıkları alanlar; *kutnîcilik*, *terzilik*, *kuyumculuk*, *dülgerlik*, *çilingirlik*, *bakırcılık*, *abacılık*, *kürkcülük*, *çizmecilik*, *basmacılık* ve *büzmecilik*dir.

Tablo 7: Kredi kullanan Müslim-gayrimüslimlere ait sayısal değerlendirmeler

	KİŞİ	%	GURUŞ	%
Kredi Kullananlara Ait Toplam Veriler	5887	100	451.105,88	100
Müslim	4983	85	359.271,88	80
Gayrimüslim	904	15	91.834	20

4.5. Köylüler

Osmanlı ekonomisinde paranın kullanımı, kentli nüfusla sınırlı kalmamıştır. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren, kırsal nüfusun önemli bir bölümü sikke kullanmaya başlamıştır. Bunun neticesinde, bu yerleşim birimlerinde küçük meblağlarla da olsa kredi ağları gelişmiştir. Mirî toprak düzeninin, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulması ve iltizâm usulünün tarımsal gelirlerin toplanması için de uygulanmaya başlanması, ziraat üretim yapan köylüleri zor duruma sokmuştur (İnalçık, 1980:327). Mültezimler belirlenen para miktarını devlete öderlerken, fazla gelir sağlamak amacıyla köylülere yüklenmeye başlamışlardır (Özkaya, 1974). Bu şartlar altında köylü halk, tarımsal üretimlerini canlandırmak ve vergi borçlarını ödeyebilmek için kredi kullanımına ihtiyaç duymuşlardır. 18. yüzyılda köylerde yaşayan insanların kredi kullanımlarında, olumsuz ekonomik şartlara bağlı olarak belirli bir artış söz konusudur. Ancak genel anlamda, Bursa'da vakıf sermayelerinin önemli bir bölümü, şehir merkezindeki halk tarafından kullanılmaktadır.

Tablo 8: Kredi kullanan köylüler ile şehirlielerin karşılaştırılması

	KİŞİ	%	GURUŞ	%	Kişi Başına Düşen Ortalama Kredi Miktarı
Kredi Kullananlara Ait Toplam Veriler	5887	100	451.105,88	100	77 guruş
Şehirli	4767	81	394.068,82	87	83 guruş
Köylü	1120	19	57.037,06	13	51 guruş

5. Bursa Kadı Sicillerinde Görülen 18. Yüzyıla Ait Para Vakfı Muhasebe Örnekleri

Para vakfı muhasebe örneklerine geçmeden önce, bu kayıtların yanlış bir adla ifade edildiğini belirtmek gerekir. M. Çizakça, Bursa kadı sicillerinde yer alan vakıf muhasebe defterlerini, vakıf tahrir defterleri adıyla yanlış bir şekilde ifade etmektedir (Çizakça, 1993:68). Vakıf tahrir defterlerinin amacı vakıf kurumlarının kuruluş amaç ve şartlarına göre işleyiş tarzlarını ve malî durumlarını gözden geçirmek içindir ve bu defterler, teftiş ve tescil amacı ile hazırlanan vakıfların bir envanteri özelliğine sahiptirler. Önceki defter kayıtları ile mevcut olan kayıtlar bir heyet tarafından karşılaştırılarak kontrol edilmekte ve sonra vakıfların yeniden tescilli ile tahrir defterleri teşekkül etmektedir (Barkan-Ayverdi, 1970). Vakıf muhasebe defterleri ise, daha çok vakfa ait mütevellîler tarafından tutulan hesapları kadı ve şahitler huzurunda incelemek, vakfın mevcut mal varlığı, varsa gayri menkul kira gelirleri, para vakfı ise kimlerden alacaklı olduğu, vakıf harcamaları için ödenen miktarlar gibi bilgileri ihtivâ etmektedir. Dolayısıyla vakıf muhasebe kayıtları birçok yönüyle vakıf tahrir defterlerine benzemektedir ise de, Bursa şer'îye sicillerinde bulunan vakıf defterleri muhasebe kayıtları olarak belirtilmelidir.

Yukarıdaki izahattan sonra, daha önceki konu başlıkları altında para vakıflarının çalışma sistemi ve vakıflardan kredi alanlar ile ilgili verilen bilgiler, Osmanlı döneminde Bursa'da esnaf gurupları ve köylü halk tarafından kurulan para vakıflarına ait iki adet vakıf muhasebe kaydı ile örneklendirilerek daha iyi anlaşılabilir. Bu metinlerin Osmanlıca yazılı orijinal hali, makalenin son kısmında gösterilmektedir. Kayıtlardan bir tanesi hurdacı esnafı vakfına aittir ve 9 numaralı tabloda, incelenen Osmanlıca metnin Latin harflere çevrilmiş şekli gösterilmektedir.

Tablo 9: Hurdacı esnafına ait para vakfının muhasebe kaydı

I) Muhasebe-i mahsûlât ve ihrâcât evkaf-ı müslimîn berây-ı taâmiye-i hirfet-i Hurdacıyân der Burûsa der zaman el-hâc Ahmed Efendi el mütevellî bi'l-vakfî'l-mezbûr fî gur-re-i Muharremi'l-harâm sene 1174 ilâ gâyet-i zi'l-hiccetî'ş-şerîfe li-seneti'l-merkûme.				
II) Asl-ı mâl-ı vakf			Murâbaha fî sene-i kâmile	
Guruş 200			Guruş 25	
III) Minhâ el masârif				
Berây-ı taâmiye guruş 21 para 10	Vazi fe-i mütevelli guruş 3	Harc-ı muhâsebe Akça 45	Berây-ı huddâmiye akça 5	Mesârif-i müteferrika akça 40
Yekûn masârif guruş 25				
IV) Vakf-ı mezbûrun zimemleridir.				
Der zimmet-i Derviş el-hâc İsmail mahalle-i Tatarlar guruş 20	Der zimmet-i Hurdacı Kara Mehmed mahalle-i Davud Kadı guruş 40	Der zimmet-i Memiş Beşe (mahalle-i) Kiremitci Guruş 100	Der zimmet-i Serkiz veled- i Selgün mahalle-i Bedreddin guruş 40	
Yekûn zimem guruş 200				

Osmanlı döneminde Bursa'da Hurdacılar esnafının yemek dağıtım amaçlı oluşturduğu vakıf, sermayesi yönünden para vakfı niteliğindedir. Bu vakfa ait yukarıdaki muhasebe kaydı şu şekilde açıklanabilir. I. bölümde, vakfın kurucusu, amacı, mütevellîsinin adı ve hangi seneye ait muhasebenin tutulduğunu ifâde eden cümleler bulunmaktadır. Bu ifâdelere göre vakfın muhasebesi miladî tarihle 12 Ağustos Salı 1760 senesinden, 2 Ağustos Pazar 1761 senesine kadar geçen süreyi içine almaktadır. Bu süreç içerisinde vakfın idâresini yapan mütevellî, El-hâc Ahmed Efendi'dir. II. bölümde vakfın ilgili tarihler içerisinde sermayesi ve bu sermayenin işletilmesi ile elde edilen murâbaha oranı gösterilmektedir. Vakfın sermayesi 200 guruştur. Bu rakam akça hesabı ile 24.000 akçadır. Vakfın bu parasının şahıslara kredi verilerek işletilmesi ile, bir yılda 25 guruş murâbaha elde edilmiştir. Bu rakamdan, vakfın sermayesinin şahıslara % 12,5'lük murâbaha oranı ile verildiği görülmektedir. III. bölümde vakıf sermayesinin işletilmesi ile elde edilen gelirin, vakfın amaçları ve vakıf kurucusunun şartları gereği ilgili yerlere harcandığı görülmektedir. IV. bölümde ise, vakfın sermayesinden borç verilen şahısların adları, oturdukları mahalleler ve aldıkları para miktarları kayıtlıdır (BŞŞ., B-195, 25b).

Ele alınacak ikinci muhasebe kaydı ise, Bursa'da İsâ Bey köyü halkı tarafından oluşturulmuş bir para vakfına aittir. 10 numaralı tabloda, bu kaydın Osmanlıca'dan Latin harflere çevrilmiş hali gösterilmektedir.

Tablo 10: İsâ Bey köyü halkı tarafından oluşturulmuş para vakfının muhasebe kaydı

I) Muhâsebe-i mahsûlât ve ihrâcât evkaf-ı müslimîn berây-ı mühimmât-ı câmi-i şerîf ve avâız ve nüzul der karye-i İsâ Bey tâbi-i Burûsa der zaman fahrû'l-müderrisini'l-kirâm Abdullah Efendi el mütevellî bi'l-vakfi'l-mezbûr fî gurre-i Muharremi'l-harâm sene 1174 ilâ gâyet-i ilhiceti's-şerîfe li-seneti'l-merkûme.				
II) Asl-ı mâl-ı vakf			Murâbaha fî sene-i kâmile	
Guruş 985,5			Guruş 98,5 para 2	
III) Minhâ el masârif				
Vazîfe-i imâm guruş 25	Vazîfe-i müezzin guruş 9	Vazîfe-i muallim-i sibyân guruş 21	Vazîfe-i devirhân guruş 3	Vazîfe-i hatimhân Guruş 3
Vazîfe-i mütevellî guruş 15	Vazîfe-i ammeân guruş 3	Berây-ı avâız ve nüzul guruş 16,5 para 2	Harc-ı muhâsebe akça 180	Mesârif-i müteferrik a akça 180
Yekûn masârif guruş 98,5 para 2				
IV) Vakf-ı mezbûrun zimemleridir.				
Der zimmet-i Gedik oğlu Mehmed karye-i mezbûre guruş 116	Der zimmet-i Süleyman Beşe karye-i mezbûre guruş 13	Der zimmet-i El-hâc Mustafa karye-i mezbûre guruş 75	Der zimmet-i Halil bin İbrahim karye-i mezbûre guruş 30	
Der zimmet-i Es-seyyid Mustafa karye-i mezbûre guruş 84,5	Der zimmet-i Berber Mustafa karye-i mezbûre guruş 30	Der zimmet-i Veli İbrahim karye-i mezbûre guruş 30	Der zimmet-i Hamamcı Emine karye-i mezbûre guruş 11	
Der zimmet-i Ahmed bin Musli karye-i mezbûre guruş 30	Der zimmet-i Kapucı oğlu Mehmed karye-i mezbûre guruş 25	Der zimmet-i Köföncü Veli Karye-i mezbûre guruş 7	Der zimmet-i İbrahim bin Sinan karye-i mezbûre guruş 40	

Der zimmet-i Molla Süleyman karye-i mezbûre guruş 25	Der zimmet-i Lütfullah karye-i mezbûre guruş 25	Der zimmet-i Kürt Ali Beşe karye-i mezbûre guruş 70	Der zimmet-i Kürt Kara Mehmed Karye-i mezbûre guruş 10
Der zimmet-i Kara Hüseyin Karye-i mezbûre guruş 7	Der zimmet-i Mehmed bin Cafer karye-i mezbûre guruş 13	Der zimmet-i mütevellî-i mezbûr Abdullah Efendi guruş 344	
Yekûn zimem guruş 985,5			

Osmanlı döneminde Bursa'ya bağlı İsa Bey köyünde Müslüman halk tarafından, köy câmisinin mühimmâtının karşılanması, halka tevzi olan avâriz ve nüzul gibi vergilerin kolayca ödenebilmesi amacıyla sermâyesi paradan oluşan bir vakıf kurulmuştur. Bu vakfa ait muhasebe kaydına bakıldığında, daha önceki örnekte olduğu gibi I. bölümde, vakfın kurucusu, amacı, mütevellîsinin adı ve hangi seneye ait muhasebenin tutulduğunu ifade eden cümleler bulunmaktadır. II. bölümde vakfın, ilgili tarihler içerisinde sermâyesi ve bu sermâyenin işletilmesi ile elde edilen murâbaha oranı gösterilmektedir. Vakfın sermâyesi 985,5 guruştur. Bu rakam akça hesabı ile 118.260 akçadır. Vakfın bu parasının şahıslara kredi verilerek işletilmesi ile, bir yılda 98,5 guruş, 2 para gelir elde edilmiştir. Bu rakamdan vakfın sermâyesinin şahıslara % 10'luk murâbaha oranı ile verildiği görülmektedir. III. bölümde vakıf sermâyesinin işletilmesi ile elde edilen gelirin, vakfın amaçları ve vakıf kurucusunun şartları gereği, ilgili yerlere harcadığı görülmektedir. IV. bölümde ise, vakfın sermâyesinden borç verilen şahısların adları, oturdukları mahallelere ve aldıkları para miktarları kayıtlıdır (BŞS., B-195, 43b).

6. Değerlendirme

Bursa'da sermâyelerinde işletilmek üzere para bulunduran vakıflardan borç alan kişiler, şehir ve köy nüfusunun hemen her kesiminden değişik insanları içine almaktadır. Kredi kullanan şahıslar mal üreten, hizmet üreten ve alım-satım yapan küçük ölçekli zanaatkâr ve esnaf gurupları ile askerî kökenliler ki, bunların büyük bir kısmı ufak çaplı ticarî iş gerçekleştirenler, unvanı olmayan niteliksiz reaya, ziraat ve kozacılık ile uğraşan köylü kesimden oluşmaktadır. Bu nedenle vakıf yönetimlerinin borç para verme konusunda kişilerin sosyal statüsü, meslekî durumları ve dinî inanışlarına bakarak sınırlamalar getirmediği görülmektedir. Vakıflardan alınan kredilerin daha çok, küçük ölçekli zanaatkârların ve esnaf guruplarının, ya da nüfusun değişik topluluklarına mensup orta halli insanların, orta çaplı nakit ihtiyaçlarını temin etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Büyük çaplı ticâret için bu kredilerin

alınması söz konusu değildir. Vakıflardan borç olarak alınan krediler sadece esnaf gurupları tarafından kullanılmadığına göre, bu kredilerin diğer halk gurupları tarafından hangi amaçlara yönelik alındığı da belirtilmelidir. Toplum içerisinde değişik zümrelere ait çok sayıda insanın kredi kullanmalarının nedenleri; vergi borçlarını ödemek, düşük fâizli kredi imkânlarından yararlanarak küçük çaplı sermâye artırımlarını sağlamak, çeşitli tüketim ihtiyaçlarını gidermek, ya da ekonomik krizin getirdiği zor şartlardan kurtulabilmek için olabilir.

Vakıfların sermâyelerinden alınan kredi miktarlarına bakıldığında, kişi başına düşen ortalama kredi miktarı, 18. yüzyılın ikinci yarısının başlangıcında 6.360 akça iken, yüzyılın sonunda 12.360 akçaya çıkmıştır. Bu rakamlara göre, kişi başına düşen ortalama kredi miktarında, elli yıllık süreç içerisinde 6.000 akçalık artış olduğu görülmektedir. Buna rağmen kredi miktarları düşük seviyelerdedir ve kredi alan kişilerin sayısına bakıldığında, bu rakamlar sermâyenin birkaç girişimciye birikmediğini göstermektedir. Çünkü kişi başına düşen ortalama kredi miktarlarına bakıldığında, toplum içerisindeki askerler, esnaf ve reaya gibi her zümrenin birbirlerine yakın oranlarda kredi kullandıkları görülmektedir. Bu noktada muhasebe defterlerine kaydedilen ve bir yıl içerisinde kredi kullanan şahısların tamamının, ayrı ayrı kişilerden olmayabileceği akla gelebilir. Kayıtlar içerisinde bulunan şahısların birkaç vakıftan kredi alabilecekleri düşünüldüğünde, sayıların tekrar içermesi nedeniyle sermâyenin belirli guruplar etrafında toplanması söz konusu olacaktır. Ancak yapılan incelemelerde bu durumun çok nâdir olduğu tespit edildiğinden, sermâyenin belirli gurupların etrafında toplanması da söz konusu değildir (Çiftçi, 2001:241).

Bursa'da vakıf paralarından kredi kullanan fertlerin, şehrin toplam nüfusuna oranını da belirtmek gerekmektedir. Bursa'daki 516 adet birbirinden farklı para vakfına ait 1775-1776 senesi muhasebe kayıtlarında, vakıflardan kredi çeken 5887 kişiye rastlanmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'nın nüfusunun yaklaşık olarak 65.000 civarında olduğu bilindiğinde, vakıflardan kredi çekenlerin sayısının toplam nüfus içerisindeki payının % 9 olduğu görülmektedir.

Mütevellî yönetimindeki para vakıfları, toplumun ihtiyaç duyduğu orta ölçekli krediyi temin eden kuruluşlardır. Ancak para vakıfları dışında, Bursa şehrinde fertler arasında kredi ilişkilerinin de çok gelişmiş olduğu bilinmektedir. Özellikle uluslar arası ticâret yollarının yanında bulunması ve İstanbul'a yakın olması nedeniyle, Bursa'da kredi işlemlerinde belirgin bir canlılık gözlenmektedir (Gerber, 1988:144). Ancak para vakıfları dışında gerçekleşen kredi işlemlerinde çok sayıda tefeci, *çuha bahâsı* gibi yöntemler uygulayarak halka daha yüksek oranlarda kredi vermektedirler (Akdağ, 1995:174; Barkan, 1993:32; Sahillioğlu, 1975:109). Devletin fâizle para veren ribâhorları yakalaması durumunda, bu kişileri İstanbul'a iflastan kurtulması zor

bir iş olan kasap olarak görevlendirdiği de bilinmektedir (Barkan-Ayverdi, 1970:XXXVIII).

Son olarak, para vakıfları sayesinde tefeciliğin önüne geçilerek, borç verilen fonların şahısların elinde olmasının azaltıldığı söylenebilir. Ticarî işlerde ve gelir sağlamada, sadece çarşılarda bulunan esnaf gurupları değil, askerî zümre, ulemâ ve köylerdeki toprak sahipleri de dâhil, toplumun her kesimi kredi kullanımına yönelmiştir. Bursa şehrinde görülen kredi işlemleri, para vakıfları sayesinde, Jennings'in üzerinde çalıştığı Kayseri, Trabzon, Karaman ve Amasya gibi şehirlere göre daha büyük orandadır (Jennings, 1973 ve 1990).

Para vakıfları, Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Başlangıçta özerk bir halde mütevellîler tarafından idâre edilen ve yerel kadılar tarafından denetlenen birçok vakıf, 19. yüzyılın ilk yarısında Evkaf Nezâretinin kuruluşundan itibaren bu kurumun idâre ve denetimine geçmiştir. Bu dönemde görülen modernleşme faaliyetleri esnâsında, para vakıflarına da yeni düzenlemeler getirilmiştir. Haremeyn ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretlerine bağlı vakıfların yönetimi hakkında oluşturulan ve 1839 tarihinden itibaren yürürlüğe konulan lâyhânın yedinci bendi, para vakıflarının işletilmesini düzenlemektedir. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise, nezâret bünyesinde Terekât ve Nukûd-u Mevkufe Kalemi gibi doğrudan para vakıfları ile ilgili birimler oluşturulmuştur. Bu dönemde Evkaf Nezâretinin hazinesinde vakıflara ait toplanan paralar, devlet hazinesinin açıklarını kapatmak için müracaat edilen bir fon niteliğini almıştır (Öztürk, 1994:297). 1908'de Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine bağlı Nukud-u Mevkufe Sandıklarında 90.000 Osmanlı lirası bulunmaktadır. Bu paranın işletilmesi için, bir yıl içerisinde 11.000'in üzerinde muâmele-i şer'îye yapılmıştır. Nukud-u Mevkufe Kaleminin bir süre sonra adı Nukud-u Mevkufe Müdürlüğüne, daha sonra da Vakıf Paralar Müdürlüğüne çevrilmiştir. Vakıf paraları ile Evkâf Emlâk Bankası ya da Evkâf Bankası adlarıyla birçok kere banka kurma girişimine çalışılmış, fakat bu iş kısa sürede halledilememiştir. En sonunda vakıf paraları 1954'te kurulan Türkiye Vakıflar Bankası'na devredilmiştir (Öztürk, 1995:139-143).

Kaynakça

- Akdağ, Mustafa. (1995). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1453-1559*. Cilt II, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aslan, Nâsi. (1998). "Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Rol Oynayan Faktörler." *Dinî Araştırmalar*, Cilt 1, Sayı 2, 93-119.
- Barkan, Ö. Lütfi - Ayverdi E. Hakkı. (1970). *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 953 (1546) Tarihli*. İstanbul: Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü.
- Barkan, Ömer Lütfi. (1966). "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)." *Belgeler*, Cilt III, Sayı 5-6, 1-479.
- Barnes, John Robert. (1987). *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*. Leiden: E. J. Brill.
- Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-18.
- Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-97.
- Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-154.
- Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195.
- Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208.
- Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245.
- Çağatay, Neşet. (1971). "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu." *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, 39-66.
- Çiftçi, Cafer. (2001). *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çizakça, Murat. (1993). *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*. İstanbul: İlmî Neşriyat.
- Çizakça, Murat. (1995). "Cash Waqfs of Bursa, 1553-1823." *Journal of The Economic and Social of the Orient*, Sayı 38, 3, 313-354.
- Döndüren, Hamdi. (1991). "Karz-ı Hasen." *Altınoluk*, Sayı 63, 31-32.
- Erder, Leila. (1975). "The Measurement of Pre-industrial Population Changes, The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century." *Middle Eastern Studies*, Sayı 9, 284-301.
- Ergenç, Özer. (1977). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara.

- Faroqhi, Suraiya. (1994). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. (Çev. Neyyar Kalaycıoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gerber, Haim. (1980). "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700." *International Journal of Middle East Studies*, 12, 231-244.
- Gerber, Haim. (1988). *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. Jerusalem: Hebrew University Press.
- Gökbilgin, M. Tayyib. (1977). *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gözübenli, Beşir. (1994). "Türk Hukuk Tarihinde Vakıf Mallarının Faizli İşletilmesi Hakkında Tahlili Bir Değerlendirme." *XI. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 51-72.
- İnalçık, Halil. (1980). "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700." *Archivum Ottomanicum*, VI, 283-337.
- İnalçık, Halil - Quataert Donald. (1994). *An Economic And Social History of The Ottoman Empire 1300-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jennings, Ronald C. (1973). "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVI, 168-216.
- Jennings, Ronald C. (1975). "Women in Early 17th-Century Ottoman Judicial Records: The Shari'a Court of Anatolian Kayseri." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18, 53-114.
- Jennings, Ronald C. (1990). "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXXIII, 271-336.
- Keskioğlu, Osman. (1971). "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Bâli Efendi'nin Vakıf Paralar Hakkında Bir Mektubu." *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, 81-94.
- Kurt, İsmail. (1996). *Para Vakıfları, Nazariyat ve Tatbikat*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Mandaville, Jon E. (1979). "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire." *International Journal of Middle East Studies*, 10, 289-308.
- Oğuzoğlu, Yusuf. (1999). "Sicillerdeki Kent Yaşamı." *Bursa Defteri*, Sayı 1, 72-77.

- Ongan, Halit. (1974). *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyeye Sicili*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özcan, Tahsin. (1998). "Para Vakıflarıyla İlgili Önemli Bir Belge." *İLAM Araştırma Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 107-112.
- Özcan, Tahsin. (2003). *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdemir, Rifat. (1990). "Ankara Hatuni Mahallesi Nakit Avârız Vakfının Kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785-1802)." *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara, 733-754.
- Özkaya, Yücel. (1974). "XVIII İnci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-Nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu." *Belleten*, Cilt XXXVIII, Sayı 151, 445-491.
- Öztürk, Nazif. (1994). "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar." *Vakıflar Dergisi*, XXIII, 297-309.
- Öztürk, Nazif. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları.
- Pamuk, Şevket. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Peçevi İbrahim Efendi. (1999). *Peçevî Tarihi I*. (Haz. Bekir Sıtkı Baykal). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sahillioğlu, Halil. (1975). "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitabü'l-Kadı' ve 'Süftece'ler." *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler / Tartışmalar*, (ed.O. Okyar ve H. Ü. Nalbantoğlu). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 103-144.
- Şimşek, Mehmet. (1985). "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, 207-220.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yediyıldız, Bahaeddin. (1986). "Vakıf." *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 13, 1986, 153-172.
- Yediyıldız, Bahaeddin. (1989). "Hayrat Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler." *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan*, XXVII/1-2, 277-284.
- Yediyıldız, Bahaeddin. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.